

TÖRTÉNELEMTANKÖNYVEK A BUDAPESTI FIÚ-KÖZÉPISKOLÁKBAN KLEBELSBERG KUNO MINISZTERSÉGE IDEJÉN¹

Albert B. Gábor

Kaposvári Egyetem Pedagógia-Pszichológia Tanszék

A hazai történelemtankönyv-történeti kutatások kezdete – amint az a tantárgy-didaktikusok és neveléstörténészek számára nem ismeretlen – Unger Mátyás 1976-ban megjelent, a dualizmus korától 1945-ig terjedő tankönyvtörténeti szintéziséhez kapcsolódik. A témával foglalkozó nagyobb lélegzetű szakmunkák napjainkig – Ungert viszonyítási pontnak tekintve – elsősorban a korabeli tankönyvszerzők tankönyvi interpretációs módjain keresztül vizsgálják például a tankönyveket, az azokra ható oktatáspolitikai és szakmetodikai impulzusokat, a tankönyvkiadói háttérrel (Albert, 2006; Gözsy & Dévényi, 2011; Katona, 2010).²

A klebelsbergi időszakra vonatkozó tankönyvtörténeti tényanyagról, annak háttéréről és az összefüggésrendszeréről – az eddigi szakmunkáknak köszönhetően is (Albert, 2006; Gözsy & Dévényi, 2011; Katona, 2010; Unger, 1976) – már meglehetősen sok ismeret felhalmozódott. Tudjuk, hogy öt kiadó (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Athenaeum, Szent István Társulat, Lampel, Franklin) hat teljes tankönyvsorozattal jelentkezett a korabeli tankönyvpiacra. Ismert, hogy a kultusztárca a Királyi Magyar Egyetemi Nyomdat és Domanovszky Sándor tankönyveit (1926, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931) igyekezett monopolhelyzetbe juttatni az egyre inkább bürokratizált, árszabályozott tankönyvpiacra. Egyrészt a Hivatalos Közlöny korabeli hirdetései azt igazolják, hogy a többi kiadóval szemben a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda nagyobb gazdasági erőt képviselt (Albert, 2006, p. 27–32), Domanovszky pedig – és ezt az Országos Közoktatási Tanács korabeli jegyzőkönyve³ tanúsítja – aktív szerepet játszott az 1924-es középiskolai történelemtanterv kidolgozásában. Ismerte korának nemzetközi tanterveit és tankönyveit⁴, a kultusztárca megbízásából állandó résztvevője volt a történészkonferenciák hazai delegációjának. Domanovszky Sándor az 1920-as években mindvégig élvezte Klebelsberg Kuno bizalmát.

¹ Jelen írás a 2015. november 21-én, az Országos Neveléstudományi Konferencián elhangzott előadás kibővített, szerkesztett változata. A kutatás a szerző habilitációs dolgozatának szerves folytatása és kiegészítése.

² A tanulmány keretein belül a hazai történelemtankönyv-történeti kutatások részletes felsorolása nem lehetséges. Molnár-Kovács (2013) A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000–2010) című kötetében a teljesség igényével gyűjtötte össze a XXI. század első évtizedéből a történelemtankönyv-kutatások szakirodalmát.

³ Országos Közoktatásügyi Tanács (OKT) jegyzőkönyvek. 1923. nov. 27. OPKM.

⁴ MTAK Kézirattár Ms 4519/67. Domanovszky levele Klebelsberghez (1929. dec. 13.)

Tudjuk azt is, hogy az 1924-es középiskolai törvény és tanterv alapján 1926 és 1931 között – felmenő rendszerben – láttak napvilágot a tankönyvek, és azt is, hogy a 3. és 8. osztályban magyar történelmet, míg a 4., 5., 6. és 7. évfolyamokon egyetemes történetet tanultak a diákok.

A tankönyvpiac megítélését illetően eltérőek az álláspontok. Korábbi tankönyvtörténeti (Unger, 1976) és jóváhagyás-történeti (Szebenyi, 1994) szakmunkák a dualizmus korához viszonyítva egy beszűkülő tankönyvpiacról írtak, amit a felekezeti elkülönülés csak tovább erősített. Jelen írás a korábbi évek tankönyvhasználati vizsgálatait (Gunčaga & Tóth, 2013, p. 37; Molnár-Kovács, 2015), főként a klebelsbergi időszakra vonatkozó tankönyvhasználati és iskolatörténeti kutatások sorát gazdagítja (Albert, 2012, 2013a, 2013b), amennyiben a klebelsbergi időszak budapesti fiú-középiskoláinak történelemtankönyv-használatát és a tankönyvválasztást befolyásoló tényezőket elemzi. Tanulmányunk a korábbi szakmunkákkal (Unger, 1976; Szebenyi, 1994) ellentétben azt bizonyítja, hogy a vizsgált időszakban meglehetősen nyitott, plurális tankönyvpiac alakult ki a trianoni Magyarországon – különösen Budapesten –, a felekezeti elkülönülés nem szűkítette, hanem éppen ellenkezőleg, szélesítette a kiadók és az iskolák mozgásterét a tankönyvek terjesztése illetve a tankönyvválasztás szempontjából.

Kutatási kérdések, források és elemzési módszerek

Tanulmányunkban alapvetően arra kerestük a választ, hogy milyen hatások és hatásösszefüggések befolyásolták a fiú-középiskolák történelemtankönyv-választását Budapesten a klebelsbergi időszakban. Mivel magyarázható, hogy a kultusztárca által leginkább támogatott Domanovszky-kiadványok lemaradtak a tankönyvpiaci versenyben a budapesti Lampel Kiadó (szerzők: Mika Sándor, Marczinkó Ferenc) és a Szent István Társulat egyetemes történeti tankönyvei (szerzők: Marczell Ágoston, Szolomájer Tasziló) mögött? Mi lehet a titka annak, hogy ugyanebben az időben a tömegoktatást jobban kiszolgáló Ember–Dékány-sorozat (Ember, 1929, 1930; Ember & Dékány, 1926, 1927, 1928) volt a legsikeresebb annak ellenére, hogy a középiskolák – főként a gimnáziumok – erősen ragaszkodtak elitképző jellegükhöz?

Kutatásunk során alapvető történelemtanítási és tankönyvtörténeti szakmunkákat (Unger, 1976) hívtunk segítségül, és ahol szükségesnek tartottuk, éltünk a hagyományos tankönyvi tartalomelemzéssel is. Kérdéseink megválaszolásához Ujváry Gábor Klebelsberg monográfiájára (Ujváry, 2014), Mészáros István iskolai létszámadatokat is tartalmazó, klasszikus iskolatörténeti munkájára (Mészáros, 1988), továbbá Mann Miklósnak a főváros oktatásügyét tárgyaló írására (Mann, 2005) hagyatkoztunk. Mivel a klebelsbergi időszakban a szaktanárok egyetértési jogot gyakorolhattak a tankönyvváltoztatás kérdésében, az iskolai értesítők mellett kiemelt forrásértékkel bírnak a Budapest Főváros Levéltárában őrzött, a tankönyvváltoztatást, tankönyvmegállapítást tartalmazó

tanárkari jegyzőkönyvek.⁵ A tananyag tanórai feldolgozására, az új módszerek megjelenésére, a tankönyvhasználattal kapcsolatos új tanári elvárásokra a tankönyvváltoztató értekezleti jegyzőkönyvek mellett a módszeres értekezleti, valamint Pintér Jenő királyi tankerületi főigazgató Madách Gimnáziumban tett iskolalátogatási jegyzőkönyveire is támaszkodtunk.⁶

Kutatásunk a budapesti Állami Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskola egykori tantestületi jegyzőkönyveivel egészült ki, amit az ELTE Levéltárában sikerült áttekintelnünk.⁷ Az egyes tankönyvszerzők életrajzához az 1930–1931-es tanév középiskolai tanári névkönyve (Albisi Barthos, Mezőbándi Csetri, & Luttor, 1931) mellett levéltári iratanyagokat és a korabeli iskolai értesítők biografikus feldolgozásait is felhasználtuk.

Mika Sándor tankönyvírói (és részben szaktörténelmi) munkásságának áttekintéséhez – a korábbi és az elmúlt években megjelent szakirodalmi feldolgozások mellett (Garai, 2013; Glatz, 1989) – a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárában található Szekfü-kéziratot hívtuk segítségül.⁸ Marczinkó Ferenc és vitéz Pálfi János életrajzához korabeli iskolai értesítők biografikus feldolgozásaira (Koczogh, 1940, p. 8–14; Petrován, 1938. p. 8–10) hagyatkoztunk. Marczinkó igazgatói tevékenységéhez Buzinkay Géza monográfiájának vonatkozó részeit is felhasználtuk (Buzinkay, 2005, p. 117–119). Marczell Ágoston és Szolomájer Tasziló munkásságához Somodi Imre (2015) tanulmányára, Ember István és Dékány István munkásságához Katona András (2010) írására, az Ember István és Dékány István által jegyzett szellemtörténelmi tankönyvek szemléletének megértéséhez a budapesti Állami Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskola

⁵ HU-Budapest Főváros Levéltára (továbbiakban BFL) VIII. 53 a. 9. Ciszterci-rend Bp. I. ker-i Szent Imre Gimnázium. Tantestületi jkv-ek 1925–1929. Jegyzőkönyv a ciszterci r. budapesti Szent Imre-gimnáziumban 1927. jún. 18-án tartott tankönyvmegállapító tanácskozmánnyról. HU-BFL VIII. 27. a. 2. kötet Érseki Katolikus Gimnázium iratai Tantestületi értekezleti jegyzőkönyvek 1919–1934. Az 1929. június hó 19-én tartott év végi osztályozó értekezlet jegyzőkönyve. HU-BFL VIII. 21. 43. kötet Verbőczy Gimnázium (1928–1934). Jegyzőkönyv a budapesti I. ker. áll. Verbőczy István Reál-gimnázium tanári testületének 1928. június hó 28-án tartott évfűző értekezletéről. Jegyzőkönyv a budapesti I. ker. áll. Verbőczy István Reál-gimnázium tanári testületének 1929. június 25-én tartott évfűző értekezletéről. Jegyzőkönyv a budapesti I. ker. áll. Verbőczy István Reál-gimnázium tanári testületének 1930. június 26-án tartott évfűző értekezletéről. HU-BFL VIII. 44 a. 48. kötet Madách Gimnázium. Jegyzőkönyv a budapesti VII. ker. Magy. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium tanári testületének 1928. június hó 28-án tartott tankönyvváltoztató értekezletéről.

⁶ HU BFL VIII. 42 a. 28. Tantestületi jegyzőkönyv 1927–1932. Kölcsey Reál-gimnázium. Jegyzőkönyv a budapesti VI. ker. áll. Kölcsey Ferenc Reál-gimnázium tanári karának 1927. szeptember hó 14-én tartott első módszeres értekezletéről. HU BFL VIII. 44. a. 48. kötet Madách Imre Gimnázium. Jegyzőkönyv arról az értekezletéről, amelyen dr. Pintér Jenő, a budapesti tankerület kir. főigazgatója beszámol a budapesti VII. ker. állami Madách Imre gimnáziumban 1929. január 10., 11. és április 11-én végzett hivatalos látogatásainak tapasztalatairól. HU-BFL VIII. 27. a. 2. kötet. Érseki Katolikus Gimnázium iratai. Az 1926. szept. 20-án tartott I. módszeres értekezlet jegyzőkönyve.

⁷ ELTE Levéltára 27. Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola 1873–1975 27/a Tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1924–1946. Jegyzőkönyv a budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet gyakorló-középiskolája tanári testületének 1928. április hó 27-én tartott értekezletéről. Jegyzőkönyv a budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet gyakorló-középiskolája tanári testületének 1929. szeptember 6-án tartott I. félévi módszeres értekezletéről.

⁸ Szekfü Gyula: Mika Sándor (1859–1912). MTAKK Ms 5982/116. pp. 2. pp. 6–7.

egykori igazgatójának, Staud Jánosnak a modern történelemtanításról az 1928. április 27-én tartott tantestületi értekezleten elhangzott nézeteire támaszkodtunk.⁹

Az egyetemes történeti tankönyvek tényleges iskolai használata a fővárosban és kerületeiben

Klebensberg Kuno minisztersége idején 26 fiú-középiskola működött a fővárosban – leszámítva a Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézetet és a Német Birodalmi Iskolát. A 16 állami fiú-középiskola között egy gimnáziumot, tíz reálgimnáziumot és négy reális-iskolát tartunk számon, továbbá az Állami Középiskolai Tanárképzőintézet Gyakorló Középiskolát. Az öt római katolikus fenntartású budapesti intézmény közül két iskola gimnáziumként, három reálgimnáziumként működött. Az evangélikus és a református felekezet gimnáziumot, az izraelita felekezet reálgimnáziumot tartott fenn. A fővárosban még két községi fenntartású reálisiskolát is számon tartunk.

Első körben 25 teljesen vagy meghatározóan egyazon tankönyvkiadó nevéhez kötődő egyetemes történeti sorozatot vizsgáltunk, olyan kiadványokat, amelyek 4–7. osztályban a leginkább keresettek voltak¹⁰. A fővárosi fiú-középiskolák közül nyolc intézmény növendékei tanultak a Mika–Marczinkó-féle sorozatból (Bozzay, 1932, p. 34–35; Dingfelder, 1932, p. 15–16; Finály, 1932, p. 30–31; Gáspár, 1932, p. 52–53; Krompaszky, 1932, p. 23–25; Marczinkó, 1932, p. 38–39; Nagy, 1932, p. 28–29)¹¹ (1. táblázat).

Ugyancsak nyolc iskola használta Marczell Ágoston és Szolomájer Tasziló egyetemes történeti tankönyveit (Bitter, 1932, p. 39–41; Erödy, 1932, p. 43–44; Kalkbrenner, 1932, p. 66–67; Kispart, 1932, p. 61–62; Lenkei, 1932, p. 37–38; Mattyasóvszky, 1932, p. 63–64; Pongrácz, 1931, p. 54–57; Sebes, 1932, p. 24–25) (2. táblázat).

Hat intézmény döntött az Athenaeum által jegyzett Ember–Dékány-féle tankönyvek (Goldberger, 1932, p. 68–69; Lengyel, 1932, p. 27–28; Mikola, 1931, p. 34–36; Péch, 1932, p. 27–30; Staud, 1932, p. 42–43; Zibolen, 1932, p. 114–115) mellett (3. táblázat), míg a kultuszterca által preferált Domanovszky-kiadványok használatára csupán két intézmény (Gajda, 1932, p. 61–64; Haszler, 1932, p. 55–56) vállalkozott (4. táblázat). A debreceni kötődésű Madai Pál és szerzőtársai által jegyzett sorozattal csupán egy iskolában találkozunk (Ravasz, 1931, p. 49–51) (4. táblázat).

⁹ ELTE Levéltára 27. Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola 1873–1975 27/a Tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1924–1946. Jegyzőkönyv a budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet gyakorló-középiskolája tanári testületének 1928. április hó 27-én tartott értekezletéről.

¹⁰ Nem találtunk a tényleges tankönyvhasználatra utaló adatokat a II. kerületi Magyar Királyi Bocskai István Reálisiskolai nevelőintézet vonatkozásában. A könnyebb olvashatóság érdekében a tankönyvhasználati adatokat a szövegek közötti hivatkozásokat követve táblázatokban is rögzítettük.

¹¹ Továbbá az I. kerületi Állami Verbóczy István Reálgimnázium, vö: 2. lábjegyzetben az intézményre vonatkozó levéltári forrásanyagot. Az 1930-as évek közepén a Mika–Marczinkó-féle sorozatot használta a budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet is. A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző-Intézet értesítője az 1934/1935. tanévről. Budapest, 1935. pp. 34–35.

Történelemtankönyvek a budapesti fiú-középiskolákban Klebelsberg Kuno minisztersége idején

1. táblázat. A Mika–Marczinkó-féle tankönyvsorozatot választó fővárosi fiú-középiskolák

<i>Tankönyvszerzők és kiadó</i>	<i>Fiú-középiskola</i>
Mika Sándor és Marczinkó Ferenc (Lampel Kiadó)	A budapesti V. Kerületi M. Kir. Állami Bolyai Reáliskola
	A budapesti VII. kerületi Magyar Kir. Állami Szent István Reálgymnázium
	A budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Reálgymnázium
	A budapesti II. ker. érseki Kath. Reálgymnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi-kollégium
	A budapesti V. ker. M. Kir. Állami Berzsenyi Dániel Reálgymnázium
	A budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Toldy Ferenc Reáliskola
	A budapesti II. kerületi Magyar Kir. Állami Mátyás király Reálgymnázium
	I. kerületi Állami Verbőczy István Reálgymnázium

2. táblázat. A Marczell–Szolomájer-féle tankönyvsorozatot választó fővárosi fiú-középiskolák

<i>Tankönyvszerzők és kiadó</i>	<i>Fiú-középiskola</i>
Marczell Ágoston és Szolomájer Tasziló (Szent István Társulat)	A ciszterci-rend budapesti Szent Imre-gimnázium
	A budapesti IV. kerületi községi Eötvös József Reáliskola
	A budapesti X. ker. tisztviselőtelepi Magy. Kir. Állami Széchenyi István Reálgymnázium
	A magyar kegyestánítórend budapesti gimnáziuma
	A budapesti VIII. kerületi községi Vörösmarty Mihály Reáliskola
	A pannonhalmi Szent Benedek-rend budapesti katolikus Szent Benedek Reálgymnáziuma
	A budapesti II. ker. Kir. Egyetemi Katolikus Reálgymnázium
	A budapesti X. kerületi Magy. Kir. Állami Szent László Reálgymnázium

3. táblázat. Az Ember–Dékány-féle tankönyvsorozatot választó fővárosi fiú-középiskolák

<i>Tankönyvszerzők és kiadó</i>	<i>Fiú-középiskola</i>
	A pesti Izraelita Hitközség Reálgimnáziuma
Ember István és Dékány István (Athenaeum)	A budapesti VIII. kerületi Magyar Királyi Állami Zrínyi Miklós Reálgimnázium
	A budapesti Ágh. H. Evangélikus Gimnázium
	A budapesti VI. kerületi M. Királyi Állami Kemény Zsigmond Reáliskola
	A budapesti M. Kir. Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Középis-kolája
	A budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium

4. táblázat. A Domanovszky Sándor és Madai Pál és társszerzői tankönyvsorozatát választó fővárosi fiú-középiskolák

<i>Tankönyvszerzők és kiadó</i>	<i>Fiú-középiskola</i>
Domanovszky Sándor (Királyi Magyar Egyetemi Nyomda)	A budapesti III. ker. Kir. Állami Árpád Reálgimnázium
	A budapesti IX. kerületi M. Kir. Állami Fáy András Reálgimnázium
Madai Pál és szer-zőtársai (Franklin Kiadó)	A budapesti Református Gimnázium

Az összesítés jól mutatja a Lampel Kiadó és a Szent István Társulat egyetemes történeti tankönyvei iránti megnövekedett iskolai keresletet. Fenntartói viszonylatban ugyanakkor a Mika–Marczinkó-féle tankönyvek voltak a legkeresettebbek, Budapesten az egyik római katolikus és az egyik izraelita fenntartású fiú-középiskola számára egyaránt Lampel-kiadványokat választottak.

Az egyetemes történeti tankönyvek tényleges iskolai használatát kerületenként is összegeztük. A közigazgatási reformot megelőzően az 1920-as és az 1930-as évek fordulóján a tíz budapesti kerületből meghatározóan háromban, a II. az V. és a VI. kerületben előszeretettel választották a Mika–Marczinkó-féle sorozatot, és az I. kerületben az e kiadványok iránti kereslet megegyezett a katolikus kiadó tankönyvei iránti kereslettel. A sorrend mindenképpen figyelemreméltó: a választható tankönyvek közül a Lampel sorozatát,

a Mika Sándor és Marczinkó Ferenc szerzők tankönyveit a Szent István Társulat kiadványai, a Marczell–Szolomájer tankönyvei követték – jelezve a katolikus kiadó erős fővárosi jelenlétét.

De nem csupán a római katolikus fenntartású budapesti fiú-középiskolák választották a Szent István Társulat egyetemes történeti sorozatát. A IV. kerületi községi Eötvös József Reáliskola (Erődy, 1932, p. 43–44), a VIII. kerületi községi Vörösmarty Mihály Reáliskola (Lenkei, 1932, p. 37–38) vagy a X. kerületi tisztviselőtelepi Magyar Királyi Állami Széchenyi István Reálgimnázium (Kalkbrenner, 1932, p. 66–67) és a Magyar Királyi Állami Szent László Reálgimnázium (Sebes, 1932, p. 24–25) is a katolikus kiadó munkáit részesítette előnyben.

Miközben a vallás- és közoktatásügyi minisztérium preferált szerzőjének munkáit, Domanovszky könyveit egyetlenegy római katolikus fiú-középiskola sem választotta, a Klebelsberg Kuno által életre hívott új középiskolátípusban, a reálgimnáziumok közül kétőben is a katolikus szerzőpáros munkája került monopolhelyzetbe. A főváros belső kerületeiben az Ember–Dékány-sorozat iránt mutatkozott a legnagyobb érdeklődés. A VII. kerületi Ágostai Hitvallású Evangélikus Gimnázium (Mikola, 1931, p. 34–36), a pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Reálgimnáziuma (Goldberger, 1932, p. 68–69), valamint a főváros egyetlen állami fenntartású gimnáziuma, az ugyancsak a VII. kerületben működő Állami Madách Imre Gimnázium (Zibolen, 1932, p. 114–115) egyaránt Ember István és Dékány István sorozatát részesítette előnyben.

A főváros egyetlen állami fenntartású gimnáziumában Domanovszky 3. és 4. osztályos tankönyveinek az Athenaeum kiadványaira cserélése már 1928-ban megkezdődött.¹² A hivatkozott tankönyvváltoztató értekezleti jegyzőkönyv szerint az Athenaeum kiadványai más tantárgy (pl. Latin mondattan; Növénytan) esetében is igen népszerűek voltak.

Ugyancsak szembetűnő a Madách Imre Gimnázium szaktanárainak változtatási kedve, valamint a kiadói sokszínűséghez való ragaszkodás, hiszen az Athenaeum tankönyvei mellett az intézményben a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, a Franklin és a Szent István Társulat tankönyveiből egyaránt szívesen tanítottak. Vizsgálatunk eredményeként megállapítható, hogy mindhárom kiadó (Lampel, Athenaeum, Szent István Társulat) sorozata megelőzte a kultusztárca által támogatott Királyi Magyar Egyetemi Nyomda kiadványait, Domanovszky Sándor tankönyveit.

A kultusztárca elvárásai, a tankönyvkiadók és az iskolák reakciói

Hűen tükrözi a kultusztárca tanítással kapcsolatos elvárásait a budapesti királyi tankerület főigazgatója, Pintér Jenő által készített jegyzőkönyv, ami a Madách Gimnáziumban tett 1929 januári és áprilisi iskolalátogatási tapasztalatait tartalmazza. Egyrészt Pintér Jenő szerint minden tanárnak az új tantervet és utasítást – mint szolgálati könyveket – kell is-

¹² HU-BFL VIII. 44. a. 48. kötet. Madách Imre Gimnázium. Jegyzőkönyv a budapesti VII. ker. Magy. Kir. Állami Madách Imre Gimnázium tanári testületének 1928. június 28-án tartott tankönyvváltoztató értekezletéről.

mernie, akárcsak a középiskolai oktatás négyes célját: (1) vallásos alapon történő erkölcsös nevelés; (2) hazafias nevelés; (3) magasabb általános műveltség átadása; (4) egyetemre nevelés. Pintér a tananyag megtanításáról, a tanítás módszereiről és a tankönyv tanórai használatáról is kifejtette nézeteit, meghatározva néhány elvi szabályt is: „1./ A tananyagot lehetőleg az iskolai órán tanulja meg a tanuló. Az otthoni munka minél kisebb mértékre csökkentsék. 2./ Felváltva más és más tanuló feleljen az órán. Élénk ütemben kell feleltetni, minél több tanulót kell belevonni a feltett kérdések megtárgyalásába. Mindig előbb történik a kérdés fölvetése, csak ezután nevezzük meg a tanulót. 3./... Előadás-szerű közlés helyett inkább a kérdés-felelet legyen a tárgyalási mód, természetesen a megfelelő tárgyaknál és megfelelő osztályoknál. 4./ A tanár az órán helyes időbeosztással végezze munkáját. 5./ A tanár alaposan előkészülve, lelkes tanítással adja át az ifjúságnak azt, ami az órának a célja.”¹³

A tankönyv a tanári munka szerves része lett, a tankönyvírás kifinomult szakmai professzióvá vált, a történelemtanításban a módszertan is fokozottan előtérbe került. Az egyre szigorodó tantervi előírásokra álljon itt példaként Finály Gábornak, a budapesti Kölcsey Ferenc Reálgimnázium igazgatójának hozzászólása, amit a korabeli jegyzőkönyv így rögzített: „Elnök szükségesnek tartja, hogy tanár az előírt tankönyvet az iskolában használja, de nem úgy, hogy a leckét abból fölolvastatja, hanem a kimerítő magyarázat után kinyitvatván a könyvet, kijelölje a tanulóknak a megmagyarázott leckét. Így a tankönyv támogatni fogja munkájában a tanárt és a tanulót egyaránt és teljesíteni fogja rendeltetését.”¹⁴

Klebelsberg Kuno 1925-ben keltette életre a Tankönyvügyi Bizottságot, a tankönyvvé nyilvánítást pedig szigorú eljárás alá vonta. Új tankönyv csak abban az esetben kerülhetett forgalomba, ha az a korábbihoz képest előrelépést jelentett. A szabályozás ellenére az iskoláknak és a tankönyvkiadóknak, fenntartóknak meglehetősen nagy mozgásterük maradt. Mészáros (1989, p. 118–119) tankönyvkiadás-történeti munkájából tudjuk: a szaktanárok egyetértési jogot gyakorolhattak a tankönyvváltoztatás kérdésében, a változtatással kapcsolatos döntést tartalmazó jegyzőkönyvet az intézmények megküldték a tankerületi főigazgatónak, aki a Tankönyvügyi Bizottság formai kontrollját követően engedélyezhette a változtatást. A tankönyv tudományos jellegének, a módszernek és az előadásmódnak összhangban kellett állnia az iskola szakmai profiljával. A római katolikus fenntartású iskolák például erre hivatkozva ragaszkodhattak saját katolikus kiadójukhoz, a Szent István Társulathoz, továbbá az egyes kiadók is ennek megfelelően igyekeztek az egyes iskolák szakmai profiljához igazítani tankönyvsorozataikat. Nem véletlen például, hogy a Franklin Kiadó párhuzamosan két tankönyvsorozatot is megjelentetett. Az egyiket, a debreceni kötődésű Madai Pállal és társszerzőivel (Madai, 1926, 1927, 1928; Madai & Ványi, 1929, Madai, Koch, & Németh, 1930; Barthos, Koch, & Madai, 1931) a protestáns felekezetű fiú-középiskolák számára, a másikat – kitüntetetten az egyetemes történeti tankönyveket

¹³ HU BFL VIII. 44. a. 48. kötet Madách Imre Gimnázium. Jegyzőkönyv arról az értekezletről, amelyen dr. Pintér Jenő, a budapesti tankerület kir. főigazgatója beszámol a budapesti VII. ker. állami Madách Imre gimnáziumban 1929. január 10., 11. és április 11-én végzett hivatalos látogatásainak tapasztalatairól. pp. 10–11.

¹⁴ HU BFL VIII. 42 a. 28. Tantestületi jegyzőkönyv 1927–1932. Kölcsey Reálgimnázium. Jegyzőkönyv a budapesti VI. ker. áll. Kölcsey Ferenc Reálgimnázium tanári karának 1927. szeptember hó 14-én tartott első módszeres értekezletéről. (Az idézett szövegrészben javítottuk az elírásokat, helyesírási hibákat.)

– két piarista szerzővel, Kontraszty Dezsővel és Tihanyi Bélával (1927, 1928, 1929, 1930) a római katolikus fenntartású fiú-középiskolák számára készítettet el.

Míg az átmeneti tankönyvtörténeti korszakban, 1920 és 1924 között (nem lévén új tankönyvek) általában a századelő tankönyveit adták ki újra kisebb átdolgozásokkal, az 1924-es középiskolai törvényt követően az új tanterv alapján elviekben is új sorozatok láttak napvilágot. Mindez az iskolák tantestületeinek tankönyvváltoztatási kedvét is megnövelte. Az iskolai értesítők adatösszesítése mellett érdemes megemlíteni a Budapest Főváros Levéltára által őrzött tantestületi értekezleti jegyzőkönyveket is. Ezek a jegyzőkönyvek a tankönyvválasztási döntés előkészítésének folyamatára, a tankönyvválasztással kapcsolatos egyéb szempontokra is rávilágítanak. Ahogyan arról az 1927. június 18-án megtartott tankönyvmegállapító tanácskozmány jegyzőkönyve tudósít, a ciszterci rend budapesti Szent Imre Gimnáziumának igazgatója, Bitter Illés – a püspöki kar döntését szem előtt tartva – kizárólag a Szent István Társulat tankönyveit helyezte monopolhelyzetbe.¹⁵

Nem úgy a II. kerületi Érseki Katolikus Gimnázium (másképpen „Rákócziánium”), ahol – bár az iskola szellemiségét vallásos érzület hatotta át („Legyen a vallás mindennapi kenyér”¹⁶) – a tankönyvek kiválasztásánál mégsem ez, hanem a szakmai érvek és a kiadói sokszínűség vált meghatározóvá. Az 1929–1930-as tanévben új tankönyvek bevezetésére került sor. Bár szorosan nem tartozik a témánkhoz, a történelemtankönyv használatához, érdemes górcső alá venni azt a szakmai érvrendszert, ami indokolásként szolgált az intézmény vezetőjének más tantárgyak új tankönyveinek bevezetéséhez: Kuzmics 4. osztályos latin nyelvtanát „jól szerkesztett, jegyzetekkel bőven ellátott”¹⁷ tankönyvként definiálta az igazgató. Bevezették Schütz Apologetikáját, mert a korábbi vallástani tankönyvvel szemben „ennek érvelése mélyebb és a modern élethez közelebb áll.”¹⁸ A földrajz, a természetrajz és a történelem tárgyak tekintetében az iskola még nem tudott határozni, lévén csak „egy-két kiadónál jelentek meg”¹⁹ ilyen tárgyú tankönyvek. A modernebb tankönyv bevezetéséhez való ragaszkodás, valamint a kiadói sokszínűség iránti igény egyaránt megjelent az iskola tankönyvválasztási szempontrendszerében. Gáspár Pál igazgató vezetése alatt gyakorlatilag a tanárok testülete döntött a tankönyvhasználatról. A magyar nyelvtant az Egyetemi Nyomda, a német irodalomtörténetet a Szent István Társulat, a történelmet a Lampel, a földrajzot a Franklin Kiadó kiadványaiból tanulhatták a növendékek. Történelemből tehát, a Mika–Marczinkó-féle egyetemes történeti sorozat folytatásaként, a 8. sz-

¹⁵ HU BFL VIII. 53 a. 9. Ciszterci-rend Bp. I. ker-i Szent Imre Gimnázium. Tantestületi jkv-ek 1925–1929. Jegyzőkönyv a ciszterci r. budapesti Szent Imre-gimnáziumban 1927. jún. 18-án tartott tankönyvmegállapító tanácskozmányról.

¹⁶ HU-BFL VIII. 27. a. 2. kötet. Érseki Katolikus Gimnázium iratai. Az 1926. szept. 20-án tartott I. módszeres értekezlet jegyzőkönyve. Dr. Pokorny Emanuel elnöklő igazgató a vallásos nevelés fontosságát, gyakorlatban történő megvalósításának szükségességét hirdette.

¹⁷ HU-BFL VIII. 27. a. 2. kötet. Érseki Katolikus Gimnázium iratai. Tantestületi értekezleti jegyzőkönyvek (1919–1934). Az 1929. június hó 19-én tartott év végi osztályozó értekezlet jegyzőkönyve.

¹⁸ HU-BFL VIII. 27. a. 2. kötet. Érseki Katolikus Gimnázium iratai. Tantestületi értekezleti jegyzőkönyvek (1919–1934). Az 1929. június hó 19-én tartott év végi osztályozó értekezlet jegyzőkönyve.

¹⁹ HU-BFL VIII. 27. a. 2. kötet. Érseki Katolikus Gimnázium iratai. Tantestületi értekezleti jegyzőkönyvek (1919–1934). Az 1929. június hó 19-én tartott év végi osztályozó értekezlet jegyzőkönyve.

tályos diákok számára a Marczinkó Ferenc és vitéz Pálfi János által közösen jegyzett tankönyvet választotta az iskola. Az I. kerületi Verbőczy István Reálgimnázium az 1920-as években az évfárá értekezleteken döntött a bevezetendő tankönyvekről. 1928–1929-ben a Mika–Marczinkó 5. osztályos²⁰, az 1929–1930-as tanévben a szerzőpáros 6.²¹, míg az 1930–1931-es tanévben a 7. évfolyam számára írt egyetemes történeti munkáit helyezte monopolhelyzetbe.²²

A legjelentősebb tankönyvkiadók történelemtankönyvei Budapesten

Az alábbiakban a korabeli főváros három vezető tankönyvkiadóját, a Lampel Kiadót, a Szent István Társulatot, végül az Atheneum Kiadót mutatjuk be, és kitérünk a szerzők szerepére is.

A Lampel Kiadó, a többi tankönyvkiadóhoz hasonlóan, felmenő rendszerben jelentette meg tankönyveit. A 3. évfolyamon a Jászai–Balanyi-féle magyar történeti tankönyv (1926) volt forgalomban, az egyetemes történeti sorozatot a 4-7. évfolyamok számára Mika Sándor századelőn írt tankönyve alapján Marczinkó Ferenc középiskolai tanár jegyezte (Mika & Marczinkó, 1927, 1928, 1929, 1930). A 8. osztályos magyar történetet is Marczinkó készítette vitéz Pálfi Jánossal közösen (Marczinkó & Pálfi, 1931). A tankönyvhasználati vizsgálatok szerint Budapesten a legkeresettebb egyetemes történeti sorozat a Mika–Marczinkó-féle kiadvány volt.

A tankönyvhasználati vizsgálatok alapján kijelenthetjük, hogy a fővárosban egyáltalán nem volt nyilvánvaló, hogy egyazon kiadó teljes sorozatához ragaszkodjanak az iskolák. A II. kerületi Érseki Katolikus Gimnázium, illetve az V. kerületi Állami Berzsényi Dániel Reálgimnázium egyaránt a Szent István Társulat által kiadott 3. osztályos tankönyvvel kezdett, amit Balogh Albin bencés tanár írt (1926), és ezután váltott a Lampel egyetemes történeti kiadványaira. A II. kerületi Állami Toldy Ferenc Reáliskolában és az V. kerületi Állami Bolyai Reáliskolában a 3. osztályos magyar történeti tananyagot a diákok még az Athenaeum kiadványából tanulták, utána tértek át a Mika–Marczinkó-féle tankönyvekre.

A vegyes tankönyvhasználat tehát már önmagában is jelzi a tankönyvhasználat sokszínűségét.

Mika Sándor (1859–1912), a Lampel Kiadó egyik népszerű szerzője, kétséget kizáróan a századelő modern tanártípusának tekinthető. Erdélyi értelmiségi tisztviselő családból származott, a bölcsélet elvégzése után 1879-ben Kolozsvárott lett magántanár. Szilágyi Sándornak köszönhetően európai tanulmányokat folytatott. Tudós tanári pályája a brassói főreáliskolától a VII. kerületi főgimnáziumon és a gyakorló gimnáziumon át az Eötvös Collegiumig ívelt, ez utóbbiban teljesebben ki (Glatz, 1989, p. 42–43) „Ezt a személyiséget

²⁰ HU-BFL VIII. 21. a. 43. kötet Verbőczy Gimnázium 1928–1934. Jegyzőkönyv a budapesti I. ker. áll. Verbőczy István reálgimnázium tanári testületének 1928. június hó 28-án tartott évfárá értekezletéről.

²¹ HU-BFL VIII. 21. a. 43. kötet Jegyzőkönyv a budapesti I. ker. áll. Verbőczy István Reálgimnázium tanári testületének 1929. június 25-én tartott évfárá értekezletéről.

²² HU-BFL VIII. 21. a. 43. kötet Jegyzőkönyv a budapesti I. ker. áll. Verbőczy István Reálgimnázium tanári testületének 1930. június 26-án tartott évfárá értekezletéről.

ma már nehéz is másképp ábrázolni, mint hatásaiban.”²³ – fogalmazott Szekfű Gyula. Mika az Eötvös Collegium szellemi arculatának egyik legnagyobb hatású kialakítója volt, aki tanítványait nemcsak tanította, hanem nevelte is. Szekfű írja: „A francia forradalom nagy feldolgozásait olvastatva nemcsak a szabadságeszményt akarta tanítványaihoz közel hozni, hanem a történeti felfogások és értékítéletek különbözőségeit is meg akarta velük ismertetni.”²⁴ Nemcsak a collegisták, hanem a hazai történészek és a középiskolai történelemtanárok nagy része is Mikán nőtt fel. „Collegiumi tanítványai közül – ahogyan Garai Imre fogalmaz – később többen iskolateremtő egyéniségekké váltak, „elég Eckhardt Ferenc, Madzsar Imre, Szekfű Gyula vagy az intézetben tartott óráit ’külfiloszként’ látogató Domanovszky Sándor munkásságát megemlíteni” (Garai, 2013).

Mika tankönyveit dolgozta át Marczinkó Ferenc, aki ebben az időben a Toldy Ferenc Reáliskola igazgatója volt (Albisi Barthos, Mezőbándi Csetri, & Luttor, 1931, p. 48). Marczinkó az Eperjesi Királyi Katolikus Főgimnáziumban érettségizett, az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek és az Országos Közoktatási Tanácsnak egyaránt tagja volt (Koczogh, 1940, p. 8–14). A Mika–Marczinkó-féle egyetemes történeti tankönyvek szemléletét egyébként erősen befolyásolta a dualizmus korára jellemző liberális-közjogi beállítottság. A dualizmus korának közjogi érvrendszerében szocializálódott iskolaigazgatók, történelemtanárok nagy része az 1920-as években is folytatta tanári hivatását: tankönyvpreferenciájukat közjogi érvrendszerre való affinitásuk nagymértékben meghatározta. Nagy valószínűséggel Mika Sándor rendkívüli személyes népszerűsége, tankönyveinek bejáratottsága, több generáción átívelő hatása biztosította e sorozatok tankönyvpiaci sikerét mind Budapesten, mind az ország más városainak középiskolaiban.

Nem elhanyagolható Marczinkó Ferenc személyes kapcsolatrendszere sem. Marczinkó, valamint a Lampel 8. osztályos kiadványának társszerzője, vitéz Pálfi János abban a korszakban lett tankönyvíró, amikor a tudós szerzők már kevésbé akartak (vagy tudtak) megfelelni a tantervírás szigorú követelményrendszerének és az egyre erőteljesebb politikai elvárásoknak. Az oktatáspolitikától független egzisztenciával rendelkező tudós tankönyvírók visszaszorulása kétségtelenül a közéleti-politikai legitimitációval inkább rendelkező középiskolai tankönyvszerzők előtérbe kerülését eredményezte a tankönyvírásban is (vö. Nagy, 1992, p. 74). Ehhez a körhöz tartozott Marczinkó Ferenc és az Állami Kölcsey Ferenc Reálgimnáziumban tanító vitéz Pálfi János (Albisi Barthos, Mezőbándi Csetri, & Luttor, 1931, p. 66) is. Marczinkó Ferenc és vitéz Pálfi János egyaránt felvidéki születésű volt, Marczinkóhoz hasonlóan Pálfi János is latin–történelem szakos középiskolai tanári diplomát szerzett. A világháborúban mindketten katonáskodtak. A háború után Pálfi bölcsészdoktor, majd egyetemi magántanári képesítést szerzett, de Marczinkóhoz hasonlóan Pálfinak is a középiskolai tanárság jelentette a tanári pályán elérhető kiteljesedést. Mindketten a nemzeti érzelmű fiatalok nevelését tekintették legfőbb feladatuknak. Míg a klebelsbergi időszak néhány szerzője (Domanovszky, Madai, Ember) a hómáni időszakban nem vállalt vagy nem kapott tankönyvírói megbízást, az 1930-as évek második felében a Királyi Egyetemi Nyomda az új tankönyvsorozatának megírására éppen ezt a két szerzőt kérte fel. Mindketten aktív szerepet játszottak ezekben az években az Országos

²³ Szekfű Gyula: Mika Sándor (1859–1912). MTAKK Ms 5982/116. pp. 2.

²⁴ Szekfű Gyula: Mika Sándor (1859–1912). MTAKK Ms 5982/116. pp. 6–7.

Közoktatási Tanács (továbbiakban OKT) munkálataiban is (Marczinkó életrajzához I. Buzinkay, 2005, p. 117–119; vitéz Pálfi János életrajzához I. Petrován, 1938, p. 8–10).

A vizsgált időszakban a középiskolák (főként a gimnáziumok) még erősen őrizték elitképző jellegüket, hagyományaikat. Ujváry Gábor Klebelsberg-monográfiája számos adatot tartalmaz állításunk alátámasztására: „1930-ban a 6 éven felüli lakosságnak mindössze 3,6%-a, 1941-ben 5,9%-a végezte el azok nyolc osztályát. 1930/31-ben összesen mintegy 12 000-en érettségiztek (közülük majdnem 7200-an valamelyik gimnáziumtípusban, a többiek óvó-, illetve tanító(nő)képzőkben, valamint felső kereskedelmi iskolákban).” (Ujváry, 2014, p. 150). A középiskolák elitképző intézményi jellege – a tankönyvválasztás terén – egyrészt a századelőn született, többgenerációs Mika-tankönyvhöz való tanári ragaszkodásban (ezt a tankönyvet dolgozta át Marczinkó Ferenc a Lampel Kiadó megbízásából) nyilvánult meg.

A Szent István Társulat tankönyvsorozata a főváros második legkedveltebb kiadványának számított, és nem csupán a római katolikus fenntartású, hanem az állami fenntartású fiú-középiskolákban egyaránt előszeretettel használták. Míg a Lampel Kiadó egyetemes történeti sorozatát megrendelő intézmények közül nem mindegyik iskola választotta a kiadó 3. osztályos tankönyvét, a Szent István Társulat tankönyvei esetében az iskolák általánosságban a kiadó vállalat teljes sorozatát megrendelték. A sorozathoz tartozott Balogh Albin 3. osztály számára írt magyar története (1926), Marczell Ágoston és Szolomájer Tasziló szerzőpáros egyetemes történeti tankönyvei (1927, 1928, 1929, 1930), valamint a Miskolczi István és Szolomájer Tasziló szerzők által jegyzett 8. osztályos magyar történeti tankönyv (1931). A katolikus tankönyvek fővárosi előretörését a római katolikus fenntartású fiú-középiskolák egyértelmű, tudatos felekezeti elkülönítésével magyarázhatjuk.

A történelemtankönyvek szerzői (és kiadói) többnyire nem semlegesen, hanem eltérő világnézeti beállítottságuk szerint interpretálják a történelmi eseményeket. A Szent István Társulat szerzői láthatóan a világnézeti nevelést részesítették előnyben a tudományos ismeretközvetítéssel szemben.

Somodi Imre (2015) dolgozatát felhasználva – Szolomájer Tasziló (mint bencés szerzetes, tanár) és Marczell Ágoston (mint katolikus értelmiségi) interpretációjára alapozva – összegezzük az egyetemes történeti tankönyvek szellemiségét, és keressük a Szent István Társulat által kiadott tankönyvek sikerének titkát. Somodi egyrészt a katolikus egyház megítélését, másrészt a katolikus egyház szempontjából neuralgikus kérdéseket – más vallásokhoz, humanizmushoz, reformációhoz, felvilágosodáshoz való viszonyát – vizsgálta a szerzőpáros tankönyveiben. A szerzők a keleti ortodox vallással szembeni ellenszenvet hirdették; a pápaság és császárság harcában értelemszerűen a pápaság pártjára álltak. A humanizmus mint a kereszténységre ártalmas eszme elvetése, a felvilágosodás vallásellenességének hangsúlyozása: mind-mind a katolikus keresztény világnézet dominanciájának tankönyvi tükröződése volt. A tudás közvetítésén túl a katolikus erkölcsi nevelés erőteljes megjelenítése jellemezte ezekben a tankönyveknek a szemléletét.

Mivel az 1920-as években a forradalmak és Trianon után a kor embere a forradalmi kilengésekkel szemben a katolikus egyház értékrendjében igyekezett a valós életben is

gyógyulást nyújtó emberi ideált megtalálni, magától értetődő, hogy a fővárosi fiú-középiskolák tankönyvválasztását a felekezeti elkülönülés is erősen befolyásolta. Ezt igazolja a római katolikus kiadó tankönyvei iránt tapasztalható növekvő keresletet.

A főváros harmadik legkedveltebb tankönyvsorozatát, az Athenaeum kiadványait előszeretettel választották a főváros belső kerületeinek fiú-középiskolái. A VII. kerületi Ágostai Hitvallású Evangélikus Gimnázium, a pesti Izraelita Hitközség Alapítványi Reál-gimnáziuma és az Állami Madách Imre Gimnázium mellett az Állami Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskolában a 4–7. évfolyamon egyaránt az Athenaeum tankönyveit: Ember István és Dékány István szellemtörténeti beállítottságú műveit használták. Ember István az Állami Zrínyi Miklós Reál-gimnázium történelem és földrajz szakos tanára (Albisi Barthos, Mezöbándi Csetri, & Luttor, 1931, p. 83), a korszak neves történelemtanítási metodikusa az 1920-as években egyrészt az OKT előadójaként, másrészt szakmódszertani írásaival vált ismertté. Dékány István – a korszak neves szociológusa és történetfilozófusa – a vizsgált időszakban kollégájával, Gombos F. Albinnal együtt az Állami Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskola történelemtanára (Albisi Barthos, Mezöbándi Csetri, & Luttor, 1931, p. 81) volt (földrajzot is tanított), az 1930-as években az OKT munkálataiban is aktívan közreműködött. Az Ember–Dékány-féle tankönyvsorozat fővárosi előretöréséhez minden bizonnyal hozzájárult az újdonságnak számító szellemtörténeti megközelítés és számos módszertani újítás is. A szerzők az elsők között hirdettek harcot a pozitívizmus ténykultusza ellen. Felfogásmódjukat mindekelőtt az adatok megrostálása tette láthatóvá a tanulók számára, az Ember–Dékány-féle tankönyvek ugyanis kevés adatot és tényösszefüggést tartalmaztak, inkább a hatásösszefüggésekre helyezték a hangsúlyt.

Feltételezzük azt is, hogy a Budapest belső kerületeihez tartozó elitképző gimnáziumok történelemtanárai a modernnek mondható szellemtörténeti irányzat legfrissebb hazai és nemzetközi termését már olvashatták ebben az időszakban. Erre utalnak az Állami Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskolának az intézeti könyvtár részére történt beszerzései is – és ezt az 1929. szeptember 6-án tartott módszeres értekezleti jegyzőkönyv igazolja –, hiszen igen sok német nyelvű kötetet is tartalmaztak.²⁵ A belső kerületek elitképző fiú-középiskoláinak tanári névsora pregnánsan szemléltet egy szellemiséget, ami körültekintő tankönyvválasztásukban is megnyilvánulhatott. Mann Miklós dolgozatából (2005) tudjuk: a VII. kerületi Ágostai Hitvallású Evangélikus Gimnázium tanárai közül például 14-en egykori Eötvös-kollégisták voltak. A vizsgált korszakban a fásori gimnázium igazgatója az európai aurával bíró neves fizikatanár, Mikola Sándor volt, a Protestáns Szemlélet Kerecsényi Dezső szerkesztette (Mann, 2005, p. 130–131).

Az Állami Középiskolai Tanárképzőintézeti Gyakorló Középiskola korabeli tanárkari és módszeres értekezleti jegyzőkönyvei számos információt nyújtanak a szellemtörténeti történelemtanításról. Az 1928. április 27-i tanárkari testületi értekezleten Staud János igazgató a történelemtanítás előtt álló kihívásokhoz az alábbi általános észrevételeket fűzte:

²⁵ Például Dilthey munkáját. ELTE Levéltára 27. Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola 1873–1975 27/a Tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1924–1946. Jegyzőkönyv a budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet gyakorló-középiskolája tanári testületének 1929. szeptember 6-án tartott I. félévi módszeres értekezletéről.

„A történelem nem egyszerűen memorizálni való anyag, nem pusztán didaktikai materializmus a cél, hanem műveltségtörténeti és szellemtörténeti érzék s a megfelelő lelkület kialakítása. Nem csupán anyagot ad a történelem, hanem készségeket fejleszt. Nemcsak történeti tényekről van szó a tanítás folyamán. A történetnek nemcsak az eseményekben és művelődési viszonyokban való gazdagságát, hanem szellemét is meg kell ismertetnünk. Értse meg a tanuló az eseményeket, a korok gondolat- és érzélemvilágából, törekvéseiből, lássa meg a korok mozgató eszméit. Ez a történet megértése; de a történetet nemcsak azért tanuljuk, hogy megértsük a múltat, hanem azért is, hogy megértvén a múlt mozgató erőit, megértsük a jelent is: a mozgató erőket, a politikai, kulturális, gazdasági viszonyokat, amelyek a nemzet sorsát kormányozzák.”²⁶ Beszédes szavak ezek, hűen tükrözik a szellemtörténeti tankönyvsorozat értékvonatkozásait.

Összegzés

Tanulmányunkban arra kerestük a választ, vajon milyen hatások és hatásösszefüggések befolyásolták a fiú-középiskolák történelemtankönyv-választását Budapesten a klebelsbergi időszakban. Az eredeti iskolai dokumentumoktól a korabeli szaktörténeti munkákon át a mai (tankönyv)történeti vizsgálatokig terjedő forrásanyag alapján sikerült tárgy-szerű helyzetképet rajzolnunk.

A Klebelsberg-korabeli budapesti fiú-középiskolák történelemtankönyv-választását – az országos tendenciákhoz hasonlóan – alapvetően három és egymással rivalizáló szempont befolyásolta: (1) a többgenerációs tankönyvekhez való kötődés (Mika–Marczinkó-sorozat), (2) a felekezeti szempontok és fenntartói hovatartozás (Marczell és Szolomájer tankönyvei), továbbá (3) a modernebb, könnyebb hangvételű, szellemtörténeti sorozat (Ember István és Dékány István munkái) iránti igény megjelenése.

A fiú-középiskolák elitképző jellege mutatkozott meg azokban az intézményekben, ahol a tankönyvek többgenerációs mivolta volt a döntő tényező. A felekezeti szempontok és fenntartói hovatartozás volt a meghatározó azokban az esetekben, ahol a közös történelmi egyházhoz tartozás alapján választottak kiadót és vele együtt tankönyvet. Az akkor újnak, modernnek számító, szellemtörténeti szemléletű tankönyvsorozatot választók esetében a szakmai értékválasztás volt a meghatározó. Ugyanakkor a tankönyvválasztásban sokszor tudott egyszerre több szempont is érvényesülni. A szakmai értékválasztás és a fenntartói hovatartozás együttesen érvényesült például a fasori gimnáziumban. A modern, szellemtörténeti tankönyvet az evangélikus fiú-középiskolák – az ország egész területén is – előszeretettel választották.

Budapest fiú-középiskoláinak tankönyvválasztása néhány vonatkozásban eltért az országos tendenciáktól. A kultuszterca által preferált tudós szerző, Domanovszky Sándor

²⁶ ELTE Levéltára 27. Trefort Ágoston Gyakorló Gimnázium és Általános Iskola 1873–1975 27/a Tantestületi ülések jegyzőkönyvei 1924–1946. Jegyzőkönyv a budapesti m. kir. középiskolai tanárképző-intézet gyakorló-középiskolája tanári testületének 1928. április hó 27-én tartott értekezletéről. (A szövegben javítottuk az elírási, helyesírási hibákat.)

tankönyveit országos viszonylatban a tankönyvpiac harmadik legkedveltebb tankönyveiként tartották számon, ám Budapesten csupán a negyedik volt a sorban. A fővárosban tehát kevésbé érvényesült az egy kiadó teljes tankönyvsorozatához való ragaszkodás, nagyobb volt a középiskolai tanárok szakmai autonómia-igénye. Összességében mindenesetre azt mondhatjuk, hogy a klebelsbergi tankönyvpiac – különösen a korabeli országos adatokkal összevetve – a fővárosban egyértelműen plurális jellegű volt, viszonylag széles körű választási lehetőséget biztosított a középiskolai történelemtanárok számára.

Irodalom

- A budapesti Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet értesítője az 1934/35. tanévről. Budapest: Intézet igazgatósága, Neuwald Illés utócai könyvnyomda.
- Albert, B. G. (2006). *Súlypontok és hangsúlyeltolódások. Középiskolai történelemtankönyvek a Horthy-korszakban*. Pépa: Pannon Egyetem BTK Neveléstudományi Intézet Pedagógiai Kutatóközpont.
- Albert, B. G. (2012). Piaristák történelemtankönyvei, piaristák tankönyvválasztása: Gondolatok a Horthy-korszak tankönyvhasználat-történetéhez. *Iskolakultúra*, 22(12), 46–55.
- Albert, B. G. (2013a). Állami (és községi) fiú-középiskolák történelemtankönyv-használata a klebelsbergi korszakban. *Educatio*, 22(4), 567–573.
- Albert, B. G. (2013b). A református fiú-középiskolák történelem tankönyv-használata 1926-tól az 1930-as évek közepéig. *Magyar Pedagógia*, 113(2), 119–129.
- Albisi Barthos, I., Mezőbándi Csetri, K., & Luttor, I. (1931). *Középiskolai tanárok névkönyve. 1930–1931*. A szerkesztők kiadása. Budapest, V. Markó-utca 29–31.
- Balogh, A. (1926). *Magyarország történelme a gimnázium, reálgimnázium, reálskola és leányközépiskolák III., a leánykollégiumok IV. osztálya számára*. Budapest: Szent István Társulat.
- Barthos, K., Koch, I., & Madai, P. (1931). *Magyarország történelme a középiskolák VIII. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Bitter, I. (1932). *A ciszterci-rend budapesti Szent Imre-Gimnáziumának XX. értesítője 1931–32*. Budapest: Intézet igazgatósága.
- Bozzay, Z. (1932). *A budapesti V. kerületi M. Kir. Állami Bolyai Reálskola értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Buzinkay, G. (2005). *Iskola a lovagvárban. A budai Toldy Ferenc Gimnázium 150 éve*. Budapest: Toldy Ferenc Gimnázium.
- Dingfelder, E. (1932). *A budapesti VII. kerületi Magyar Kir. Állami Szent István Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Domanovszky, S. (1926). *Magyarország története. A középiskolák III. osztálya számára*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Domanovszky, S. (1927). *Az ókor története Kr. u. 180-ig a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Domanovszky, S. (1928). *Világtörténelem a katonacászárok korától a középkori intézmények virágkoráig. A középiskolák V. osztálya számára*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Domanovszky, S. (1929). *Világtörténelem a középkori intézmények hanyatlásától a felvilágosodás koráig. A középiskolák VI. osztálya számára*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Domanovszky, S. (1930). *Világtörténelem. A francia forradalom kitörésétől napjainkig a középiskolák VII. osztálya számára*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

- Domanovszky, S. (1931). *Magyarország története. A középiskolák VIII. osztálya számára*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.
- Ember, I. (1929). *Világtörténelem. III. Újkor. A középiskolák VI. osztálya számára*. Budapest: Athenaeum.
- Ember, I. (1930). *Világtörténelem. IV. Legújabb kor. A középiskolák VII. osztálya számára*. Budapest: Athenaeum.
- Ember, I., & Dékány, I. (1926). *A magyar nemzet története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest: Athenaeum.
- Ember, I., & Dékány, I. (1927). *Világtörténelem. I. Ókor. A középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest: Athenaeum.
- Ember, I. & Dékány, I. (1928). *Világtörténelem. II. Középkor. A középiskolák V. osztálya számára*. Athenaeum, Budapest.
- Erődi, K. (1932). *A budapesti IV. kerületi Községi Eötvös József-Reáliskola értesítője az 1931/32. iskolaévről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Finály, G. (1932). *A budapesti VI. kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Reálgymnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Gajda, B. (1932). *A budapesti III. ker. Kir. Állami Árpád Reálgymnázium értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt.
- Gáspár, P. (1932). *A budapesti II. ker. érseki Kath. Reálgymnázium és a vele kapcsolatos Rákóczi-kollégium értesítője az 1931–32. évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Garai, I. (2013). Mika Sándor tanári tevékenysége az Eötvös Collegium korai időszakában. A történelem szakvezetés és az intézet működési sajátosságainak bemutatása, 1895-1921. Történelemtanítás (XV VIII.) *Új folyam*, 4(3–4). Retrieved from <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2013/12/garai-imre-mika-sandor-tanari-tevekenysege-az-eotvos-collegium-korai-idoszakaban-04-03-03/#28ref>
- Glatz, F. (1989). Történeiszkepzés az Eötvös Kollégiumban. In J. Zs. Nagy & I. Sziáártó (Eds.), *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből* (pp. 41–50). Budapest: Eötvös József Kollégium. (Eötvös Füzetek 10.)
- Goldberger, S. (1932). *A pesti Izraelita Hitközség Reálgymnáziumának értesítője az 1931–1932. iskolaévről. Tizenharmadik esztendő*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Gözszy, Z., & Dévényi, A. (2011). A történelem tanításának tartalmi és módszertani változásai egyetemi jegyzet a Történetírói irányzatok és hatásuk a történelemtanításra című kurzushoz. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet, Pécs. Retrieved from http://janus.ttk.pte.hu/tamop/tananyagok/tort_tan_valt/index.html
- Gunčaga, J., & Tóth, S. J. (2013). Népszerű matematika –és nyelvkönyvek a Monarchia idejéből. In J. Bárdos, L. Kis-Tóth & R. Racsko (Eds.), *Változó életformák – régi és új tanulási környezetek. Absztraktkötet, XIII. Országos Neveléstudományi Konferencia* (p. 37.). Eger: Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottság.
- Haszler, K. (1932). *A budapesti IX. kerületi M. Kir. Állami Fáy András Reálgymnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Jászai, R., & Balanyi, Gy. (1926). *Magyarország története a középiskolák III. osztálya számára*. Budapest: Lampel.
- Kalkbrenner, A. (1932). *A budapesti X. ker. tiszviselőtelepi Magy. Kir. Állami Széchenyi István Reálgymnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Katona, A. (2010). Képek és arcképek a magyarországi történelemtanítás múltjából. 4. A Horthy-korszak történelemtanítása (1920–1944). Történelemtanítás – Történelem-szaktudományi portál. Retrieved from http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/wp-content/uploads/2009/12/Kepek_es_arckepekV.pdf.
- Kispart, J. (1932). *A magyar kegyestaniórend budapesti gymnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.

Történelemtankönyvek a budapesti fiú-középiskolákban Klebelsberg Kuno minisztersége idején

- Koczogh, A. (1940). Dr. Marczinkó Ferenc. In J. Szilvássy (1940). *A Budapesti II. kerületi Magyar Kir. Állami Toldy Ferenc Gimnázium évkönyve az 1939/40. iskolai évről. Az iskola fennállásának 85-ik évében* (pp. 8–14). Budapest: Iskola igazgatósága.
- Kontraszty, D., & Tihanyi, B. (1927). *Egyetemes történelem. I. Az ókor története. Gimn., reálgimn és reálisk. IV. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Kontraszty, D., & Tihanyi, B. (1928). *Egyetemes történelem. II. rész. Gimn., reálgimn. és reálisk. V. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Kontraszty, D., & Tihanyi, B. (1929). *Egyetemes történelem. III. rész. Gimn., reálgimn. és reálisk. VI. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Kontraszty, D., & Tihanyi, B. (1930). *Egyetemes történelem. IV. rész. A francia forradalom és a legújabb kor története*. Budapest: Franklin.
- Krompaszky, M. (1932). *A budapesti V. ker. M. Kir. Állami Berzsényi Dániel Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről. Kiadja az V. kerületi Áll.* Budapest: Berzsényi Dániel Reálgimnázium igazgatósága.
- Lengyel, M. (1932). *A budapesti VIII. kerületi Magyar Királyi Állami Zrínyi Miklós Reálgimnázium értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Bethlen Gábor Irod. és Nyomda Rt.
- Lenkei, L. (1932). *A budapesti VIII. kerületi Községi Vörösmarty Mihály Reáliskola értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Budapest székesfőváros házinyomdája.
- Madai, P. (1926). *Magyarország történelme a gimnáziumok, reálgimnáziumok és reáliskolák III. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Madai, P. (1927). *Világtörténet. I. Ókor a középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Madai, P. (1928). *Világtörténet. II. Középkor a középiskolák V. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Madai, P., & Ványi, F. (1929). *Világtörténet. III. Újkor a középiskolák VI. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Madai, P., Koch, I., & Németh, J. (1930). *Világtörténet. IV. A legújabb kor története a középiskolák VII. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Mann, M. (2005). Budapest oktatásügye a két világháború között. *Educatio*, 14(1), 120–136.
- Marczell, Á., & Szolomájer, T. (1927). *Egyetemes történelem. I. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. IV. osztálya számára*. Budapest: Szent István-Társulat.
- Marczell, Á., & Szolomájer, T. (1928). *Egyetemes történelem. II. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. V. osztálya számára*. Budapest: Szent István-Társulat.
- Marczell, Á., & Szolomájer, T. (1929). *Egyetemes történelem. III. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. VI. osztálya számára*. Budapest: Szent István-Társulat.
- Marczell, Á., & Szolomájer, T. (1930). *Egyetemes történelem. IV. rész a gimn., reálgimn. és reálisk. VII. osztálya számára*. Budapest: Szent István-Társulat.
- Marczinkó, F. (1932). *A budapesti II. kerületi M. Kir. Állami Toldy Ferenc Reáliskola értesítője az 1931/32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága, Budapest Székesfőváros házinyomdája.
- Marczinkó, F., & Pálfi, J. (1931). *Magyarország története. Különös tekintettel a társadalmi életre és intézményekre. A középiskolák VIII. osztálya számára*. Budapest: Lampel, R. (Wodianer F. és fiai)
- Mattyasóvszky, K. (1932). *A pannonhalmi Szent Benedek-rend budapesti katolikus Szent Benedek Reálgimnáziumának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Intézet igazgatósága.
- Mészáros, I. (1988). *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája, 996–1948. Általánosan képző középiskolák*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mészáros, I. (1989). *A tankönyvkiadás története Magyarországon*. Dabas: Tankönyvkiadó, Budapest-Dabasi Nyomda.

- Mika, S., & Marczinkó, F. (1927). *Világtörténelem. 1. kötet. Középiskolák IV. osztálya számára*. Budapest: Lampel.
- Mika, S., & Marczinkó, F. (1928). *Világtörténelem. 2. kötet. Középiskolák V. osztálya számára*. Budapest: Lampel.
- Mika, S., & Marczinkó, F. (1929). *Világtörténelem. 3. kötet. Középiskolák VI. osztálya számára*. Budapest: Lampel.
- Mika, S., & Marczinkó, F. (1930). *Világtörténelem. 4. kötet. Középiskolák VII. osztálya számára*. Budapest: Lampel.
- Mikola, S. (1931). *A budapesti Ág. H. Evangélikus Gimnázium értesítője az 1930/1931. iskolai évről*. Budapest: Nyomatott íjf. Kellner Ernő könyvnyomdájában.
- Miskolczi, I., & Szolomájer, T. (1931). *Magyarország története a főkegyelmségek VIII. osztálya számára*. Budapest: Szent István Társulat.
- Molnár-Kovács, Zs. (2015). *A dualizmus kori magyar középiskolai történelemtankönyvek Európa-képe történeti, iskolatörténeti, tankönyvtörténeti kontextusban* (Unpublished doctoral dissertation). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Molnár-Kovács, Zs. (2013). *A tankönyvkutatás magyar bibliográfiája (2000-2010). A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 11.* Pécs: Pécsi Tudományegyetem Egyetemi Könyvtár.
- Nagy, P. (1932). *A budapesti II. kerületi Magyar Kir. Állami Mátyás király Reálgymnázium tizenharmadik évi értesítője az 1931–1932. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Nagy, P. T. (1992). *A magyar oktatás második államosítása*. Budapest: Educatio.
- Petrován, O. (1938). Vitéz Pálfi János Dr. In A. Resch (Ed.), *A budapesti VI. kerületi magyar királyi állami Kölcsey Ferenc Gimnázium (IV-VIII. oszt. reálgymnázium) értesítője az 1937-38. iskolai évről. Az iskola fennállásának 40-ik évében* (pp. 8–10). Budapest: Iskola igazgatósága.
- Pécs, A. (1932). *A budapesti VI. kerületi M. Királyi Állami Kemény Zsigmond Reáliskola értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Pongrácz, A. (1931). *A budapesti II. ker. Kir. Egyetemi Katolikus Reálgymnázium értesítője. 1930–1931*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Ravasz, Á. (1931). *A budapesti Református Gimnázium értesítője az 1930–31. iskolai évről*. Budapest: Bethlen Gábor Irod. és Nyomdai Rt.
- Sebes, Gy. (1932). *A budapesti X. kerületi Magyar Kir. Állami Szent László Reálgymnázium értesítője az 1931–32-iki tanévről*. Budapest: Iskola igazgatósága.
- Staud, J. (1932). *A budapesti M. Kir. Középiskolai Tanárképző Intézet Gyakorló Középiskolájának értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága, Sárkány-Nyomda R.-T.
- Somodi, I. (2015). A katolikus egyház reprezentációja egy Horthy-korszakbeli történelemtankönyv-sorozatban. *Egyháztörténeti Szemle*, 16(3), 91–97.
- Szebenyi, P. (1994). Fejezetek a tankönyvjóváahagyás történetéből. *Educatio*, 3(4), 599–622.
- Tihanyi, B., & Kontraszty, D. (1928). *Egyetemes történelem. 2. rész. Középkor. Gimn., reálgymn., és reálisk. V. osztálya számára*. Budapest: Franklin.
- Ujváry, G. (2014). „Egy európai formátumú államférfi”. *Klebelsberg Kuno (1875–1932)*. Pécs–Budapest: Kronosz Kiadó – Magyar Történelmi Társulat.
- Unger, M. (1976). *A történelmi tudat alakulása a középiskolai történelemtankönyveinkben*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Zibolen, E. (1932). *A budapesti VII. kerületi Magyar Királyi Állami Madách Imre Gimnázium 51-ik, jubileumi értesítője az 1931–32. iskolai évről*. Budapest: Iskola igazgatósága.

ABSTRACT

HISTORY TEXTBOOKS IN ALL-BOYS SCHOOLS IN BUDAPEST UNDER EDUCATION MINISTER KUNO KLEBELSBERG

Gábor Albert B.

This study adds to the recent body of research on textbook usage in Hungarian schools (Gunčaga and Tóth, 2013; Molnár-Kovács, 2015) with a primary focus on textbook usage and school history in the era in which Kuno Klebelsberg served as minister of religion and public education (1922–1931) (Albert, 2012, 2013a, 2013b). The article analyses factors that influenced textbook usage and selection in all-boys schools in Budapest in that period. Earlier studies on the history of textbooks (Unger, 1976) and the history of textbook approval (Szebenyi, 1994) cover the shrinking textbook market in the Klebelsberg period compared to that of the Austro-Hungarian Empire (1867–1918), a decrease which was intensified by religious segregation. In contrast with earlier scholarship (Unger, 1976; Szebenyi, 1994), this study demonstrates that a fairly open and pluralistic textbook market formed in Hungary in the period under review, especially in Budapest, after the Treaty of Trianon (1920) between Hungary and the Allies of World War I. Religious segregation was not deepened; quite the contrary, publishers and schools saw greater opportunities in textbook distribution and selection.

Magyar Pedagógia, 117(3). 275–293. (2017)
DOI: 10.17670/MPed.2017.3.275

Levelezési cím/Address for correspondence: Albert B. Gábor, Kaposvár University, H-7400 Kaposvár, Guba S. u. 40.